

Úvahy o vine a svedomí v dotyku s románom F. M. Dostojevského *Diablom posadnutí*

Autor: Štefánia Kuzmová

Abstract

Contemplations about Guilt and Remorse in Connection with Dostoyevsky's novel Demons. – The phenomenon of conscience and guilt will hit everyone, as well as the anarchist leader and “cruellest Christian” in the formation of Fyodor Mikhailovich Dostoyevsky – Stavrogin in work *Demons*. Rupture of communion with God leads to a tragic end and punishment not only individual from which guilt comes from. Individual guilt and punishment, is punishment's own fault, but mainly the tragedy of close ones, community, nation, humanity. Here is the philosophical and ethical message of F. M. Dostoyevsky's novel, particularly in *Demons*.

Keywords: guilt, punishment, remorse, good, evil**Klíčová slova:** vina, trest, výčitky svedomia, dobro, zlo**Na úvod**

O otázke viny bolo napísané nespočetné množstvo štúdií, výkladov, vedeckých, filozofických, náboženských analýz, nevynímajúc umenie. S problémom viny, zasahujúcim svedomie, sa stretol každý človek. Mňa oslovil tento fenomén cez dielo geniálneho ruského spisovateľa Fjodora Michajloviča Dostojevského, osobitne cez román *Diablom posadnutí*. A to nielen vo vzťahu k vlastnému svedomiu, ale aj viny každého z nás za všetkých i za celé ľudstvo, ktoré nemožno rozdeliť na skupiny, zoskupenia pod zástavou ideológií, ktoré sa navzájom likvidujú.

Horizontálno-vertikálny pohľad

Dej románu *Diablom posadnutí* sa odohráva v skutočnej dobe (r. 1869) i na určitom mieste (Petrohrad) a v atmosfére (sychravá jesenná noc, jazero, čiapka obete), keď študentské revolučné komando pod vedením anarchistického vodcu Bakunina zastrelilo študenta Ivanova, pretože zamýšľal vystúpiť z tejto organizácie. Ústrednou postavou románu je Stavrogin, ktorého možno identifikovať s Bakuninom, zavraždeného Šatova so študentom Ivanovom. Tiež ostatných revolucionárov a postavy z románu čitateľ zväčša priradzuje k predstaviteľom rôznych ideológií, spoločenských a sociálnych vrstiev v Rusku druhej polovice 19. storočia. Toto pozadie však nie je určujúce. Spisovateľ svoje postavy podrobuje hlbokým prienikom do štruktúry človeka. Jedným z nich je aj otázka viny, spoluvin, svedomia a ich následky za chorobné vykonštruované myšlienky a následne spáchané činy protagonistami románu.

Stavrogin, Kirilov, Šatov, P. Verchovenskij a Šigaľov tvoria tzv. *revolučnú päťku*, ktorá sa riadi revolučným programom, vypísaným Stavroginom.¹ Ivan Vsevolodovič Stavrogin (od ktorého všetko začína a ku ktorému sa všetko vracia), disponuje nadľudskou silou vôle, intelektom i krásou „... akoby sa do jeho duše natlačilo niekoľko duší“. (Šalda 1928: 38) Stavrogin, pyšný a neprístupný ateista, je povýšený nad všetkých ľudí aj nad Boha, posadnutý ideou absolútnej slobody a moci. Nesie v sebe aj aspekty a idey ostatných revolucionárov: Kirilovho *Človekoboha*, Šatovovho *Ruského Boha*, aj idey P. Verchovenského a Šigaľova o budúcom usporiadaní spoločnosti. Ich zmýšľanie a činy sú rozporuplné. Túžia byť milovaní no zároveň nenávidia, veria v Boha i neveria v neho, sú Rusi, ale vo vlasti sú cudzincami, pomáhajú i vraždia, „zamilovaní do života“, no páchajú zločiny na iných i na sebe.

Spočiatku na slovo poslúchajú Stavroginove príkazy. Avšak postupným protirečením a akousi kondenzáciou vlastností sa v krízových situáciách tvarujú. Dominantou a hnacím motorom sa stáva idea: *ak niet Boha, všetko je dovolené*, prerastajúca do chorobnej vášne. Protagonisti románu strácajú vlastnú tvár a identitu, nenachádzajú zmysel života, lebo ho naplňajú násilím a krutosťou. Na ilustráciu spomeňme Petra Verchovenského, ktorý sníva o vláde absolútneho despotizmu budovaním masovosti, odstraňovaním géniov... Keď vyznáva oddanosť Stavroginovi a jeho tajným proklamáciám, hovorí: „Rozohráme revolúciu (...) všetci sú otroci a v otroctve sú si rovní (...) Udušiť každého génia v kolíske (...) otroci musia mať vládcu...“ (Dostojevskij 1996: 431–432) Diabli revolúcie nie sú však výsadou Ruska. Môžu byť sprievodným javom kdekoľvek a kedykoľvek.

Tak ako protagonisti *Diablom posadnutých* vypočítavo a chladnokrvne zabíjali ľudí, dialo sa v 20. storočí (nacizmus a komunizmus), to isté sa opakuje i dnes, len doba, spoločnosť a prostredie sa zmenili. Mohli by sme menovať jednotlivé krízy sveta – sociálne, demografické, politické, vojny či prírodné katastrofy, ktoré sa odohrávajú nielen mimo nás, ale v každom človeku ako krízy duše. Čitateľ zažíva údes, keď Šigaľov navrhuje konečné rozdelenie ľudstva na dve nerovnaké časti. Cesta k demokracii a rovnosti sa má uskutočňovať cestou despotizmu a otroctva. „Nejde predovšetkým o fyzickú integráciu, pramálo o psycho-duchovnú, duchovno-transcendentálnu platformu ľudskej a všeludskej jednoty?“ (Červeňák 2006: 237–240) Nemení sa pojem *demokracia* na paškvil *démonogracia*, ktorú predpovedal Dostojevskij? Stavroginovia, Šigalevovia, Verchovenskí, Kirilov i Šatov sú aktuálni dodnes. „Cesta Besov“ končí tragicky, avšak chodník k nej začínal v nich samotných – v ich rozhodnutiach. Zodpovednosť za činy – vlastné i kolektívne nesie každý človek sám.

Vráťme sa však k úvahám o fenoméne viny. Pre lepšie vnorenie sa do problému z množstva filozofov a mysliteľov, zaoberajúcich sa otázkou viny, vyberáme citácie dvoch filozofov: W. Bruggera, K. Jaspersa a slová Stepana T. Verchovenského, postavy z románu *Diablom posadnutí*.

Úvahy o vine a nevine – vinníkovia a obeť

Walter Brugger definuje pojem viny takto: „Vina je slobodné, a preto zodpovedné rozhodnutie proti mravným zákonom a mravnej hodnote (...) je tiež subjektívnym hriechom

¹ Dostojevskij pre stanovy revolucionárov v románe *Diablom posadnutí* použil Bakuninov *Katechizmus revolucionára*.

proti abs. Svätosti Božej (...) kolektívna vina – spoločenstvo ako celok je vinné len prostredníctvom jednotlivcov.“ (Brugger 2006: 475–476)

Karl Jaspers v knižke *Otázka viny – Príspevek k nemecké otázke* v úvodných slovách k monografii píše, že si uvedomuje, že obžaloba sveta proti Nemecku a Nemcom je oprávnená, ale tiež pripomína, že „... jsme nejdříve lidmi, a pak teprve Němci“. (Jaspers 2009: 20) Autor kladie najskôr otázku sám sebe, aby mohol na ňu odpovedať bez zjednodušovania či prítomnosti emócií.

Stepan Trofimovič Verchovenskiij (jedna z postáv románu *Diablom posadnutí*) na smrteľnej posteli hovorí Sofii Matvejevne: „... ó, odpúšťajme, odpúšťajme, predovšetkým odpúšťajme všetkým a vždy (...) Dúfajme, že aj nám bude odpustené, (...) pretože sme všetci a každý navzájom pred sebou vinní...“ (Dostojevskij 1996: 665)

Vybrané citácie majú spoločného menovateľa: Akýkoľvek druh viny má korene v samotnom človeku. W. Brugger podáva výklad pojmu *vina* viac ako slovníkové heslo. Sprístupňuje poňatie vlastnej zodpovednosti za vykonaný čin a filozofické pojmy cestou dejinného zmyslu, avšak prostredníctvom vlastného myslenia a skúseností.

K. Jaspers súhlasí s tým, že takmer celý svet viní Nemecko a volá po treste a zodpovednosti za zločiny spáchané počas nemeckej okupácie. Avšak odpoveď na túto obžalobu hľadá v úprimnosti k samému sebe: „Otázka viny je spíše otázkou, kterou klademe sami sobě, než otázkou, kterou nám kladou druzí. Jak na ni ve svém nejhlubším nitru odpovíme, na tom budou založeny naše nynější představy o bytí a o nás samých.“ (Jaspers 2009: 20–21) V súvislosti s otázkou viny, svedomia, trestu a protagonistami románu pripomíname štyri druhy viny podľa Jaspersa: Kriminálna, politická, morálna a metafyzická vina. Každý z týchto druhov viny vedie k nejakému dôsledku. U kriminálnej viny je dôsledkom trest, o ktorom rozhoduje sudca.

Pre politickú vinu je dôsledkom strata alebo obmedzenie politickej moci. Z morálnej viny vyrastá morálny náhľad a s ním i pokánie a obroda, vnútorný proces, ktorý má dôsledky aj vo vonkajšom svete. Z metafyzickej viny vyplýva premena vedomia vlastného Ja pred Bohom a môže viesť k začiatku nového vnútorného života. Pri rozlišovaní týchto štyroch druhov vín Jaspers upozorňuje, že „... každý pojem viny ukazuje skutočnosti, z nichž vyplývajú dôsledky i pro druhé sféry pojmu viny“. (Jaspers 2009: 25–28) Naším cieľom nie je analýza jednotlivých vín. Pôjde nám o zamýšľanie sa nad zámerom Dostojevského: Besy prebývajú v každom človeku – tak ako Boh a tak ako Diabol bojujú o jeho dušu – a záleží na každom z nás, ako s nimi naložíme.

Začneme od spomínanej postavy v treťom citáte: Stepana T. Verchovenského,² ktorý bol neškodný, záhaľčivý liberálny intelektuál „... mal neobyčajne rád svoje postavenie štvanca“. (Dostojevskij 1996: 7) Sám seba vtesnal do roly rozkolísaného sebavedomia, sebaľútosti i vinníka za vlasť, ktorou vlastne pohľadal: „Rusko je veľké nedorozumenie (...) Nemám rád Rusko.“ (Dostojevskij 1996: 39) Je to človek, ktorý nežije vlastný život. „Je

² Stepan T. Verchovenskiij nie je síce členom „revolučnej päťky“, avšak v súvislosti s danou témou predstavuje obeť i vinníka. Uteká pred samým sebou ako obeť prostredia, v ktorom doteraz žil, aby v posledných okamžikoch života prijal svoju vinu. No to si ho už jeho Boh odpustenia berie z tohto sveta. Dostojevskij vždy chápal Boha ako problém človeka.

akýmsi výtvorom Varvary Petrovny Stavroginovej.“ (Víteek In Dostojevskij 1996: 756) Uvedomuje si svoje slabošstvo a vinu, že nedokázal vychovať vlastného syna Petra Verchovenského (z ktorého sa stal arogantný „bes“. Nenávidí otca, ľudí, miluje a obdivuje jedine Stavrogina). Stepan Trofimovič bojuje so svojou závislosťou od panovačnej V. Petrovny, od kartovej hry, pre ktorú predával synových nevoľníkov... Snaží sa zotrvať na úrovni slušnosti, avšak trpí, ľutuje sám seba, no postupne rastie v ňom vzdor. Až na konci románového príbehu sa rozhodne – vzdáva sa svojich slabostí a závislostí, ideí o liberalizme, opúšťa Skvorešníky – šľachtické hniezdo pod ochranou V. Petrovny.

Odchádza do neznáma – do Ruska, ktoré je jeho vlasťou, no nemá ho rád. Cestou ho Rusko rozdrví, pohltí, no nakoniec pretvorí, aby našiel odpoveď ako sa zbaviť viny. Až pred smrťou nachádza pokoj, všetkému rozumie, aj seba, miluje život a každá chvíľa na tomto svete je mu vzácnejšia ako kedykoľvek predtým. Práve tu, cez slová Stepana Trofimoviča vyslovuje F. M. Dostojevskij milovanú myšlienku o jedinej možnosti vzkriesenia človeka do novej kvality vedomia – cez odpúšťanie: „Všetci sú vinní za každého a každý pred sebou (...) Boh ako láska je to najvyššie.“ (Dostojevskij 1996: 687) Stepan Trofimovič prijíma vlastnú vinu, odovzdáva ju Najvyššiemu a – zomiera. Cestou k uvedomeniu si vlastnej i kolektívnej viny, zodpovednosti za svoje činy i činy druhých, cestou k sebe a do seba „vchádza do brány smrti“.

Pýtame sa: Je Stepan Trofimovič vinný, alebo je obeťou? Dostojevskij nesúdi. Je ťažká cesta k nadobudnutiu okamihu vykupiteľskej sily. Aj „nevinný“ Stepan Trofimovič si uvedomuje vinu proti vlastným mravným zákonom, ktorý je krokom ku kolektívnej vine. Zo slabošstva mlčal, nebránil seba ani nespravodlivo obviňovaných. Svoje sebedovetie živil citovanými myšlienkami obľúbených slávnych filozofov ako Hegel, Belinský, Gercen... Filozofovanie o vine spoločnosti za biedu ruského národa bolo veľmi aktuálne. Stepan Trofimovič tiež sníval o vlastnej budúcnosti v úlohe váženého občana. Prostredie v ktorom žil, bolo presýtené atmosférou kriminálnych činov, zvrátených politických názorov. Zločinské prostredie, do ktorého patril i jeho syn, vina pred sebou, že namiesto právd v Evanjeliu hlásal myšlienky o národe nie úprimne, ale s falošnou pózou, prehľbujú jeho výčitky svedomia. Morálna vina prerastá do metafyzickej, v ktorej je základ viny nás všetkých a jedinou inštanciou je Boh. Stepan Trofimovič sa pokresťančuje až na smrteľnej posteli.

Podobne môžeme uvažovať aj o postave revolucionára Šatova. Môže sa nám javiť, že Šatov je obeťou. Veď ho zavraždil Peter Verchovenský. Šatov má tiež dobré srdce. Bol synom nevoľníka, slúžil u V. Petrovny. Bol výborným študentom, avšak neukončil štúdiá, odchádza do Európy, kde sníva o socializme. Jeho sny sa mu však nespĺnili. Je samotár. Nemá sa rád, je frustrovaný nenaplnenými ideami o šťastí. Vracia sa do Ruska. Tu sa znova opája ideou Boha a národa. „Kto nemá národ, nemá ani boha.“ (Dostojevskij 1996: 40) Tragédia Šatova spočíva v tom, že chce tento svoj ideál realizovať v praxi, chce byť veriaci aj nacionálny. Núti sa veriť v Boha, takže je neveriaci. Ale nie je ani nacionalista („nie som Rus“). Je členom „revolučnej päťky“, ale mieni vystúpiť z nej. Nie je ani revolucionár.

Jeho Boh nie je Bohom všetkých, ale stojí medzi Západom a Východom. Šatovov Boh je Ruský Boh ako kolektívna duša národa. Šatov chápal svoj národ metafyzicky a nacionalisticky. Šatov už neverí ani Stavroginovi, žije vo vzduchoprázdne: nie je ani revolucionár, ani národník, ani veriaci ani neveriaci, vlastne už ani sám sebou. V mene

víťazstva svojho Boha ho zabijú iní – synovia a bratia jeho národa. Jeho idea protirečila so stanovami tajného revolučného združenia a chcel vystúpiť z organizácie. Túto skutočnosť len využil závistlivý a zloprajný P. Verchovenskiĭ, aby sa zbavil „svojho tieňa“. Zorganizuje vraždu Šatova a zo závesti sa mu pomstí – zastrelí Šatova, ktorý mu „sám vošiel pod katovskú sekeru“ – už nebol ani tým starým ani novým po stránke spoločenskej ani nihilistickej. „Šatov sa obeťou sám vytvoril.“ (Vítek In Dostojevskij 1996: 759)

Šatov i Peter Trofimovič Verchovenskiĭ sú síce obeť, ale k smrti sa dopracovali sami. Hnaní vášňou morálnej i metafyzickej viny dochádza k ďalším druhom viny.

Priateľ Šatova – inžinier Kirilov³ je podobný Šatovovi. Je samotár. Štyri roky sa vyhýbal ľuďom, lebo sa venoval filozofujúcim úvahám o príčinách samovraždy v spoločnosti, osobitne v Rusku, kde počet samovražedných prípadov narastal. Kirilov je múdry a vzdelaný, málovravný, no chápať i odpúšťajúci ľuďom ich slabosti. Avšak navždy ho omotá i premôže idea samovraždy ako spôsobu, ako sa zbaviť strachu zo smrti. Len tak chce pochopiť Boha a stať sa Bohočlovekom. Kirilov je tiež dobrý človek. Skryto verí v Boha: „Mám povinnosť uveriť, že neverím.“ (Dostojevskij 1996: 639) Aj on miluje⁴ život a má rád ľudí. Chce však pochopiť Boha rozumom. Celý život sa bojí. Prenasleduje ho idea, že len tak sa zbaví strachu zo smrti, ak spácha samovraždu. Stane sa Bohom a človek bude zbytočný. „Ak niet Boha, ja som Boh. Keď sa zastrelím, stanem sa Bohom.“ (Dostojevskij 1996: 635) Kirilov dovtedy zápasí s touto ideou, kým naozaj spácha na sebe zločin.

Je altruistický Kirilov filantropom alebo egoistom? Tu sa znova stretávame s dichotómiou, príznačnou v dielach Dostojevského. Tak ako dobro a zlo sú prítomné v každom človeku, Kirilov je aj altruista i egoista. Chce mať záruky svojej fyzickej nesmrteľnosti. Túto absurdnú a neuskutočniteľnú ideu zakrýva altruizmom. Ktorá z vín dominuje u Kirilova? Snáď nám pomôže prejsť k hlbším úvahám o dôležitej téme Dostojevského – o *nesmrteľnosti*. Citát z pera dostojevskológa Františka Kautmana: „Kirilov se nezastřelil proto, že ztratil víru v Boha nebo v lidstvo, ale proto, že ztratil víru v život a v nesmrteľnost.“ (Kautman 1992: 191)

Vyššie sme uvádzali, že Stavrogin je osou, okolo ktorého sa otáča mnohovýrobový dej románu a ku ktorému sa aj vracia. Citlivého chlapca vychovával Stepan Trofimovič Verchovenskiĭ, ktorý vedel v chovancovi „... vzbudiť ešte neurčitý pocit tej večnej, svätej úzkosti, ktorú, ak ju niektorá vyvolená duša okúsila a spoznala, potom sa už nikdy nevymení za lacné uspokojenie“. (Dostojevskij 1996: 43) Akoby už tu na začiatku románu dával spisovateľ vytušiť čitateľovi obrovský potenciál Stavroginovej duše. Aj sám Dostojevskij zamýšľal z neho urobiť svätca. Prečo teda pácha na sebe zločin a rozhodne sa pre samovraždu? Ako spracúva v sebe a vyrovnáva sa s vinami a svedomím? Stavrogina taktiež prenasleduje a nakoniec premôže jeho vlastná vykonštruovaná idea absolútnej slobody. Kirilova a Šatova potrebuje mať a udržať si pre svoju ideu Nadčloveka: Kirilovho

³ Mimochodom Kirilov trpel epilepsiou ako F. M. Dostojevskij. V epileptických záchvatoch Kirilova spisovateľ opisuje stavy nevedomia, keď sa stretávajú minulosť s budúcnosťou v prítomnom okamihu.

⁴ Pri písaní tohto článku ma „vyrušuje“ slovo *milovať* (život, človeka...) v ambivalentnom vzťahu *nenávidieť*. Možno si druhú stránku tej istej skutočnosti nechceme priznať. Je to tiež jeden z druhov vín, k uvedomeniu si ktorej je ťažká a dlhá cesta. F. M. Dostojevskij túto ambivalentnosť používa ako spôsob a umeleckú metódu hlbšieho prieniku do dvojakosti človeka, určeného jeho fylogenetickými danosťami.

Človekoboha ako negáciu všetkých iných bohov a Šatovovho Ruského Boha ako Boha nad ostatnými národmi.

Idey oboch upevňujú v Stavroginovi pocit moci a ovládania iných. Pocit jeho nadľudskej vôle uskutočniť čokoľvek a bez pocitu viny s absolútnou slobodnou vôľou. Byť nad všetkým a nad všetkými! V tejto predstave sa odtrháva od svojich koreňov – zeme, priateľov, rodiny, stáva sa bábkou rozumu. Týra sám seba, vyžíva sa v utrpení, živiak v sebe ideu absolútnej nadvlády nad hnusom, ktorý sám spôsobuje. Odháňa Boha a vyžíva sa v opovrhovaní vlastného Diabla v sebe. Ironicky ho opisuje ako „... maličkého, odporného, krpatého d'asika, ktorý má nádchu. (...) Ten príznak som ja v rôznych podobách a nič iného.“ (Dostojevskij 1996: 719)

Stavrogin vie, že v ňom prebýva diabol, trpí, no nie je schopný prijať svojho „dvojníka“ – skrytú vieru v Boha. „Keď Stavrogin verí, neverí, že verí. Ak neverí, neverí, že verí.“ (Dostojevskij 1996: 635) Dopúšťa sa absurdných činov, urážajúcich ľudskú dôstojnosť, znásilnenia, vražd a samovražd, ktoré páchajú jeho obete. Aby sa utvrdil o sile svojej vôle, pyšne dodáva: „Markíz de Sade by sa odo mňa mohol učiť.“ (Dostojevskij 1996: 267) Stavrogin žiada za svoje zvrátené správanie záruku fyzickej nesmrteľnosti. Mohli by sme povedať, že je nositeľom aj novodobého intelektualizmu, ktorý nemá vieru a úctu k človeku. Posledným Stavroginovým „klincom“, ktorým pribíja život na vlastný kríž, je skutočnosť, že stratil mužskosť, ktorú nemôže ovládať ani nadľudskou silou vôle.

Po ideovej zrážke s Kirilovom a Šatovom, keď jeho idea o absolútnej slobode stráca zmysel a po neúspešnom milostnom stretnutí s Lízou sa obesil. Taká je tragédia troch duší: Kirilova, Šatova a Stavrogina. Je to útek človeka od seba – od ľudskej prirodzenosti a od prírodných zákonov k nadľudskej podobe. Keď si človek namiesto skutočného Boha vymýšľa svojich individualistických bôžikov. Ignoruje zákony prírody, je protiprírodný, protiludský. Hrdinovia si nechcú priznať vinu, pokoriť sa, odpustiť si a prijať ľudskú obmedzenosť.

K obrazu a k predstave o druhoch viny, ktoré navzájom súvisia, pripomeňme ešte postavu Petra Verchovenského a Šigaleva.⁵

Peter Verchovenskij (syn Stepana T. Verchovenského), ktorý sa kedysi modlil pred spaním k Bohu, aby nezomrel, je zamilovaný do Stavroginovej idey absolútnej slobody. Nie je revolucionár. Závidí Šatovovi, ktorý ho prevyšoval hlavne intelektom. Chce sa mu nielen vyrovnáť, ale hlavne ho prevýšiť a ovládať, mať v rukách moc, aby mali všetci pred ním strach. Potrebuje charizmatického vodcu – Stavrogina. Žije z jeho sily. Svoje slabosti zakrýva krutosťou, opovrhovaním, pomstou, udavačstvom, vraždou Šatova. Sníva o spoločnosti, v ktorej nebude nikto nikoho prevyšovať: „Všetci sú otroci a v otroctve sú si rovní.“ (Dostojevskij 1996: 634) Žiada rovnosť vo vzdelaní, talente, vede, lebo sám je nedovzdelaný, priemerný. Táto menejcennosť učinila P. Verchovenského „monštrum“.

Spája sa so Šigal'ovom, človekom podobných nenaplnených ambícií a ideí, ktorý teóriu P. Verchovenského uplatňuje v praxi. Jeho *Štúdia sociálnej štruktúry budúcej spoločnosti* je založená na rozdelení ľudstva na dve nerovnaké časti. „Desatina dostane osobnú slobodu a neobmedzenú moc nad ostatnými deviatimi desatinami. Tí však musia

⁵ „Šigal'ov hrá síce v sujete románu okrajovú úlohu, ale v ideovom význame významnú a principiálnu.“ (Červeňák 1991: 59)

stratiť svoju osobnosť, stať sa akýmsi stádom a pri neobmedzenej poslušnosti zbavení vôle a pretvorení pomocou prevýchovy celých generácií v stádo.“ (Dostojevskij 1996: 418)

Aj dnešný človek žije v ohrození a zastrašovaní. Približujeme sa k deleniu ľudstva na tých, ktorí majú absolútnu slobodu a masovú stádovitosť. Tie sú dnes odkazom kultúrnych trosiek z minulosti. Máme tisíce „kultúr“ – od kultúry stolovania po kultúru vysávania mozgu už od detstva. A rovnosť, ktorá hovorí, že nikto nie je nad nikým je nahradený Hobbsovou prognózou: „Človek človeku je vlkom.“ Lebo z nedostatku a neschopnosti sebarealizácie, zmyslu pre nešťastie iných rodí sa krutosť. V Dostojevského literárnom diele *Diabom posadnutí* je sprítomnená nadčasovosť takých fenoménov ako „masa“ a „moc“ a následné „prežitie“ alebo „zabitie“, premietnuté na celý súčasný svet.

Ostaňme ešte chvíľu pri úvahách o našich (ne)revolucionároch vo vzťahu k súčasnej dobe a človeku. Spomínali sme, že postavy Šatova, Kirilova, P. Verchovenského a Šigaleva sú emanáciou Stavrogina. Z pohľadu časovej roviny Šatov a Kirilov žijú z minulosti, reprezentujú minulosť, nezvládnu však prítomnosť. P. Verchovenskij a Šigalev sú prognostikmi budúcnosti, ktorá bude taká, ako ju vypracujú monštrá ľudského nadvedomia. V Stavroginovi je skondenzovaná minulosť i budúcnosť. Ostáva však v prítomnosti – dosiahol vrchol vo vývine svojho nadvedomia – absolútnej slobody a zároveň dosiahol absolútnu smrť svojho podvedomia – človeka ako dieťaťa prírody. Možnú budúcnosť ľudstva Stavrogin odovzdáva do rúk P. Verchovenského a Šigalova.

Po všetkých uskutočnených predpovediach Dostojevského si kladieme otázku: Aká bude budúcnosť ľudstva v tomto storočí? „Diabom posadnutí“ boli schopní vraždiť iných i seba navzájom v mene svojich ideí – k slobode cestou otroctva, k láske cestou nenávisti. Znova mi prichádza na um veta, ktorá sa stáva nie frázou, ale aktuálnou skutočnosťou, ktorú predvídal Dostojevskij: „Bellum omnium contra omnes“ – vojna všetkých proti všetkým.“ (Hobbes 2011: 101) Časopriestorové rozmery súčasnosti nesú všetky prvky románu *Diabom posadnutí* – anarchiu, despotizmus, odcudzenie a individualizmus. A predsa medzi nami sú ľudia, ktorí akoby vládli božskými silami a prinášajú vedomie, že každý človek disponuje schopnosťou zmeniť stav svojej mysle vedome. Kto z nás je vinný a kto je obeť?

Dávam si túto otázku a ostávam bezmocná, vinná sama pred sebou i pred ostatnými ako Stepan Trofimovič na poslednej ceste. Všetko tu už bolo. A ten istý scenár sa opakuje i dnes, len o besovstve hovoríme v iných termínoch? Akú to „besovštinu“ predpovedal Dostojevskij v ďalších storočiach? Rozhodla som sa „požiadať“ o pomoc súčasného ruského filozofa a historika Vladimira Kantora. (Kantor 2005)

Karneval alebo Besovština (Karnaval ili Besovščina)

Tento názov použil V. Kantor v súvislosti s besovstvom v Dostojevského románe *Diabom posadnutí* s pojmom „karnevalizácia v stredoveku“. Karneval v stredoveku analyzoval ruský literárny vedec M. Bachtin. (Bachtin 1973) Kým karneval a karnevalizácia v stredoveku boli obrazom života, bez politických ideológií, ako oslobodzujúca sila, karneval Dostojevského *Besov* podľa Kantora bol karnevalem *diabom posadnutých*, ktorý končil totálnym zničením mravných hodnôt, kresťanských zákonov a viedol k likvidácii osobnosti človeka.

Besovstvo diablom posadnutých vrcholí v tretej kapitole románu *Diablom posadnutí*, ktorá má názov *Slávnosť (Prazdnik)*. Je bál gubernátoriek. Na javisku sa odohráva karneval masiek – Besov, ktorým je všetko dovolené. Všetci hrdinovia románu sú v maskách a stelesňujú celé Rusko. Na križovatke ruskej inteligencie druhej polovice 19. storočia sa stretávajú kantovci, hegelianisti, nietzscheovci i marxisti, pornografia i hľadači Boha, národnici i anarchisti... „Pod maskami hrdinov sa skrýva *Ruský fantóm*.“ (Kantor 2005: 618–638): Stavrogin predstavuje masku anglického princa Henricha I. zo Shakespearovej drámy *Henrich IV.*, ktorého tiež čaká kráľovská koruna, ale od *Besov*, ktorí si ho vyvolili. Má verného služobníka P. Verchovenského v západoeurópskej maske socialistu, predstaviteľa Internacionály. Ten neustále mení masky – je žartovný i arogantný, úlisný a bezcitný, nekompromisný, veriaci jedinému Bohu Stavroginovi.

Šatov priniesol zo západu masku Národného boha, Kirilov sa prezentuje v maske Bohorovnosti. Šigaľov ironickým a zraňujúcim slovom „stína“ hlavy tým, ktorí ho prevyšujú inteligenciou, bohatstvom, krásou..., čímkoľvek, kto prevyšoval stádovitosť. „Díval sa, ako by čakal koniec sveta (...) dlhé široké nezvyklo od hlavy odstávajúce uši.“ (Dostojevskij 1996: 145) Jeho zlovestný výzor predstavuje masku bývalých i budúcich totalít (spomeňme maškarády za Ivana Hrozného, popravy pred, počas i po Ruskej revolúcii 1917, leninizmus, gulagy za Stalina a počas totalitného komunistického režimu...). Nechýbajú ani ďalší „revolucionári“: židáčik Ljamšin, krysa Liputin, tupý robot Erkel, znalec ľudí a pijan Tolkačenko... a celé stádo obyčajnosti, podpriemernosti a nízkosti besov (plagiáty ktorých stretávame dnes čoraz častejšie a viac). „Sviatok“ sa končí opileckými orgiami, požiarom a následne smrťou hrdinov románu, vinných i nevinných.

Aký to karneval zobrazuje Dostojevskij? Karneval nového stupňa – stupňa poníženia mravov a ich noriem, stupeň, ktorý dáva možnosť zákerne vstupovať do ďalších storočí. Dnes si masky lacno a rýchlo môžeme kúpiť v masmediálnom ošiali reklám ako sa stať slávnym, krásnym príťažlivým, nadnárodným, nadeurópskym, svetovým, proste „in“. Sme lacným artiklom pre tých, čo budujú svoju kariéru na nevedomosti a tuposti ľudí, hmýriacich sa na internetovom trhu, plnom kúzelných gýčov a nepotrebných harabúrd pre dušu a ducha človeka. Blúdime a trpíme v neľútostnom besovstve mocnejších a mocných (v politike, kultúre, ekonomike...), nenásytných po ešte väčšej moci, bohatstve a individualizme. Morálna tvár človeka ako spoločenského tvora sa mení na tvora Moci – monštrum.

A smutné na tejto skutočnosti je, že väčšina ľudí si myslí, že to tak musí byť. Stále si myslíme, že existujú spásnosné riešenia a... príde spasiteľ s vypracovaným modelom novej spoločnosti, založenej na rovnosti... Pripomeňme si jedno z takých spasiteľských riešení, ktoré trvalo štyridsať rokov (1948–1989). Vtedy „spravodliví“ vzali osudy ľudí do vlastných rúk a otroctvo nazvali slobodou. A „šigaľovčina“ besov sa rozvodňuje i v tomto storočí takmer do každého kontinentu sveta. Existuje všeobecná odpoveď? Príčiny a súvislosti, konflikty a rozpory s ľuďmi, so spoločnosťou i samých so sebou pripomínajú činy a konanie *Besov*. Kto je teda vinný a kto víťaz? „Nik nie je víťaz ani porazený. Každý z hrdinov zíde katovskou sekerou vlastného besovstva – individualizmu.“ (Kantor 2005: 628–629)

Stavroginov „Križ“ a „Kruh“

Je snád' zbytočné nekonečne filozofovať o tom, v čom spočíva Dostojevského tajomstvo a príťažlivosť tvorby, či v jeho prorockom dare či v genialite spisovateľa. František

Kautman pomáha čitateľovi prekonať nepokoj, napätie a zmätené pocity pri čítaní trápnych a mučivých monológov, dialógov, krvavých dejov. Nesúhlasíme s nimi, trpíme s nimi, odchádzame a znova nás priťahujú neznámou neviditeľnou silou. Sami v sebe nachádzame sklony, črty postáv a hrdinov... „Je to proto, že Dostojevskij neopouští člověka ani v nejhorších okamžicích jeho života, kdy trpí nejvíce nejen svým okolím a ranami osudu, ale především sám sebou, svou nedokonalostí, vlastní antinomičností...“ (Kautman 1992: 253) Tento „dialóg“ s Kautmanom implikuje v čitateľovi symbol kríža. Krížom človeka je aj prijat' seba a svoj život taký, ako je. Ale aký je? Je predovšetkým zastretý závojom dualizmu tela a duše. Ako ho poodhaliť? Dostojevskij navrhuje cestu pokory a prijatie Boha v sebe. Stavrogin neprijíma pokoru a chce vystúpiť z tohto kruhu a byť Nadčlovekom. Zákon prírody a prirodzenosti človeka mu vracia to, o čo usiluje – neprirodzenú smrť.

Je veľa symbolov kríža, avšak všetky majú jedno spoločné: kríž ako cesta života a smrti. Uprostred kríža je piaty metafyzický rozmer – prázdnota – smrť i vzkriesenie ako počiatok života s novou kvalitou vedomia. Je rozdiel medzi Ježišovým krížom a krížom Stavrogina? Áno i nie. Aj Ježiš bol Synom človeka a jeho ľudská prirodzenosť bola trojhodnotová – Príroda, Človek, Boh. Vertikála Ježišovho kríža vyrastala z koreňov ľudskej prirodzenosti a z lásky k ľuďom, k nemu sa vracia celé ľudské bytie. Stavrogin popretľahal korene prirodzenosti i lásky. Aby Ježiš splnil vykupiteľské božské poslanie a vystúpil cez smrť do vedomia Boha, prežíval stavy skľúčenia, hnevu, krivdy, samoty a opustenosti ako Stavrogin. Breno, ktoré ležalo horizontálne na pleciah Ježiša i Stavrogina, symbolizuje časový horizont: ľudí, učeníkov, priateľov i zradcov, osudy celého ľudstva – jeho minulosť i budúcnosť, dobro i zlo. Ježiš i Stavrogin niesli svoj kríž na vlastnú Golgotu. Aj Stavrogin bol vyvolený pre spásu svojej duše i duše sveta. Na svojich ramenách niesol dobro i zlo, minulosť i budúcnosť.

Zo Zápisokv Dostojevského k pripravovanému dielu a knihy *Spomienky* jeho ženy A. G. Dostojevskej sa dozvedáme, že nad postavou Stavrogina sa veľmi trápil. „V zime v roku 1869 bol Fjodor Michajlovič zaujatý písaním nového románu, ktorý chcel pomenovať *Život veľkého hriešnika* (...) zamýšľal spraviť hlavným hrdinom svätca Tichona Zadonského (...) nastoliť tú vážnu a celý život ho trápiacu otázku existencie boha (...) ale zaujala ho iná téma (...) bol to román *Diablom posadnutí*.“ (Dostojevská 1981: 158–159) Najzákladnejšiu myšlienku, ktorú chcel Dostojevskij vysloviť o existencii Boha predáva postave Stavrogina, (pokračuje v nej v ďalších románoch). Katkovovi, vydavateľovi časopisu *Russkij vestnik* píše, že postavu Stavrogina „... vyňal zo svojho srdca“. (Dostojevskij 2008: 370–372)

Postava Stavrogina spočiatku figuruje pod menom *Knieža*. Knieža mal byť v prvých verziách záhadná postava, nadaná bezprostrednou silou, vnútorne zahmlenou, tajomnou. Po prekonaní seba samého sa má stať „svätcom“ – prototypom nového človeka. Avšak sám Dostojevskij nevie, ako skončí Stavrogin. Lebo do deja mu vstupujú nepredvídané udalosti, ľudia a do charakteristiky hrdinu sa začínajú prikrádať zločinecké prvky, myšlienky na vraždu a samovraždu. Jeho vznešené prívlastky ako detský, tichý, citlivý... sa menia na epitetá ako pyšný, zamĺknutý, tvrdohlavý, bezcitný, zlosyn...

Ako sme spomínali, kríž Stavrogina vyrastá z ideológie Západu – z ateizmu. Sám sa odvracia od koreňov Ruska. Jeho bezprostredná životná sila je nesmierne príťažlivá. Stavrogin vedome organizuje svoju silu do idey absolútnej slobody a moci nad sebou, všetkým a všetkými. Len tá ho uspokojuje. Na tejto ceste bezhraničnej pýchy sa dopúšťa

neľudských a najbrutálnejších krutostí a činov. Odvracia sa od Boha a ľudí. Stavrogin je tiež krotký, milostivý k ľuďom, plní akúsi misiu, ale len preto, že ich prevyšuje. Nemôže nikoho milovať individuálnou láskou. Tým, že poprel v sebe lásku k žene, k ľuďom, aj k sebe samému, nesmierne trpí výčitkami. Týra seba aj druhých, aby zmyl zo seba vinu. „Chcem odpustiť sám sebe (...) potom sa zbavím všetkého preludu (...) Vyhľadávam neskonale utrpenie.“ (Dostojevskij 1996: 733)

Aby bol „najväčší z ľudí“, nemôže a nechce sa pokoriť. Hľadá nadľudské utrpenie, ktoré sa stáva jeho krížom. Mních Tichon mu radí: „Prekonajte túžbu po mučeníctve, sebaobetovaní, odhodte všetku svoju pýchu, aj diabla zosmiešnite. Docielite slobodu.“ (Dostojevskij 1996: 735) Stavrogin všetko odmieta a vrhá sa do ešte väčšieho zločinu na seba – obesí sa. Aj Judáš Iškariotský, ktorý podľa Jánovho evanjelia bol diablom, (J 6, 70) svoj čin oľutoval. Ale u oboch zločin ostal zločinom, ktorý si vyžaduje trest. Výčitky svedomia, strata zmyslu života ich stiahli do priepasti, odkiaľ niet návratu, sami sa potrestali smrťou. Stavrogin veril v Boha skryto, v diabla otvorene. Ktorá je jeho skutočná viera? Cesta Stavrogina je neustále sa opakujúcim bojom o vlastnú dušu. Braním zla na svoje plecia sa jeho kríž podobá Kristovmu krížu. „Stavrogin naozaj prežíva smrteľné muky na vlastnom kríži chorého individualizmu, ale jeho utrpenie nemá zmysel (...) Cestou života, ktorú si vyvolil, stratil sám seba a ostáva mu údel padnutého anjela (...) Kristus revolucionár vyháňa z jeruzalemského chrámu nečistých, revolucionár Stavrogin vyháňa Krista zo svojho vlastného chrámu.“ (Kuzmová 2011: 248)

Ak je kríž symbolom úplnosti sveta, do ktorého patrí svet hriechu aj milosti, Stavrogin odmieta prijať obe časti, stáva sa neúplným, zbytočným. Aj dnes visí človek (Stavrogin) na vlastnom kríži s rozpätými ramenami. Krúti sa v kolese ľudského časopriestoru a pripomína cyklické opakovanie trojbytnosti Človeka (Prírody, Society, Vesmíru) v špirálovitom evolučnom procese. Lenže Stavrogin akoby chcel zmeniť smer svojho „kruhu života“ opačným smerom, zastaviť ho a vystúpiť z neho. Pri „spovedi“ u Tichona, kde znova prežíva rozkoš zo spáchaných činov, osobitne so znásilnením a následnou vraždou maloletého dievčatka, s pýchou hovorí: „Ovládam svoju vôľu rovnako dokonale ako predtým. Ale všetko väzí v tom, že som to nikdy nechcel urobiť, ani nebudem chcieť. Viem to naisto. A takto to bude pokračovať vrátane môjho bláznovstva. Vznášam na seba žalobu a sám nemám žalobcu.“⁶

Tichona zarazila jeho „planá sila“ a vedel, že navzdory obrátený pohyb kruhu jeho života nemá zmysel, zastavil sa v bode, keď človek prestáva byť sám sebou, identita človeka sa stáva problémom. Je to rozpad osobnosti. A akékoľvek presviedčanie, mravné zákony, vina a zodpovednosť nemajú šancu. Mních Tichon vie, že Stavrogin má len krok k najstrašnejšiemu zločinu – k samovražde. Stavrogin je opakovaním i pokračovaním príbehov veľkých charismatických vodcov, ktorí svojou individualistickou nadľudskou silou chceli obrátiť kruh života proti zákonom Života (César, Ivan Hrozný, Hitler, Stalin a iní vyvolení).

⁶ Komplement Stavrogina mal autor vymedzený v poslednej časti románu *U Tichona*. (Dostojevskij 1996: 701–738) Cenzúra ju však zakázala. Túto časť autor prekomponoval s použitím do ďalších románov, takže v tejto podobe je len doplnujúcim obrazom o Stavroginovi a odhalení jeho tajomného závoja, ktoré nazval F. Kautman „masochistickou mystifikáciou“. (Kautman 1992: 120)

Uvedomujeme si, že tu a teraz sa deje všetko? Tu v Bytí. A každý príbeh človeka je krížom v kruhu Života. Je odrazom veľkého príbehu ľudstva. O tom píše, prosí, varuje aj F. M. Dostojevskij, veľký básnik a znalec Života – o návrate častí k celku cez každodenné kríže a zodpovednosť človeka za seba i celé ľudstvo. Ako sa plnili a plnia, či neplnia jeho vízie, obavy a predpovede, hovorí história i súčasný obraz sveta.

Na záver

Uvedomujem si, že článok nesie v sebe esejistické prvky. Ale uvedomujem si hlavne to, že román F. M. Dostojevského *Diablolom posadnutí* je vyložený, analyzovaný mnohými akademickými a mysliteľskými osobnosťami, ktorých náhľady a rozboru si nesmierne vážim. Sú vzácnym prínosom do objavovania konečnej nekonečnosti tvorby Dostojevského. Moje úvahy popri nich sú len akousi ódickou transformáciou ich akademického pohľadu na tvorbu F. M. Dostojevského. Avšak geniálnosť ruského a svetového spisovateľa vidím aj v tom, že popri umeleckej a myšlienkovvej hodnote nesie v sebe náboj nových mysliteľských aktualizácií a všestranných inšpirácií, čo je nesporným dôkazom jeho nadčasovej platnosti a hodnoty. Každé nové „čítanie“ a pokus o analýzu diela (i tvorby Dostojevského vôbec) je mimoriadne náročný aj z poznania doterajších spoločenských konkretizácií a stanovenia si metodologických postupov.

Mňa po celý čas oslovoval Dostojevskij ako skutočne neskutočný básnik a znalec Života, ktorý po vertikále bolestivo i súcítne vpúšťa (verš po verši – myšlienku po myšlienke) liek – horký i uzdravujúci. Básnik Dostojevskij sa zázračnou príťažlivosťou dotýka svedomia a rozpúšťa esplanády na najcitlivejších miestach v človeku. S ním a s jeho hrdinami si lepšie uvedomujeme vinu svoju i zodpovednosť za viny ostatných, počujeme nepočuteľné, prijímame trest i katarzné očisťovanie sa. Uvedomujem si, že aj tento článok nesie osobné „prifarbenie“ ako dôsledok emanácie z umeleckého diela.

V súvislosti s danou témou reflexií o vine, svedomí a treste som začala aj ja jasnejšie rozlišovať, vnímať a vidieť zamaskované monštrá vyliezajúce z oceánu dnešnej chaotickej doby. Sú vyhľadávané a bažiacie po hlte ľudskej naivity, dôverčivosti a nevedomosti, ale hlavne po moci, sláve a uznaní. Ak ruský anarchista druhej polovice 19. storočia ešte bojoval s Bohom v sebe a západnícka ideológia povýšila ľudský rozum nad Boha, dnešný postmodernistický nihilista je nadčasový. Kvantovými neviditeľnými myšlienkami vymýšľa čoraz prefikanejšie, efektívnejšie i efektnejšie (ako P. Verchovenskij a Šigaľov) nové usporiadanie sveta. Spoločenské mechanizmy bez zábran a pocitu viny, výčitiek svedomia znova a znova vyhlasujú vojnu o prvenstvo monopolu na novú interpretáciu poznania – bez viny a trestu pre vyvolenú „jednu desatinu“ nového sveta. Ako to mohol predvídať Dostojevskij v 19. storočí? (Ale to by bol už iný príbeh.)

Ak sa nám podarilo po apokalyptickej búrke na mori i v mori *Besov* nájsť čo len zrníčko z azúrovej lastúry, nech sa stane časťou a súčasťou mojej bytostnej zaangažovanosti v hľadní tajomstva F. M. Dostojevského, zvaného Človek.

SEZNAM LITERATURY

BACHTIN, Michail Michajlovič. *Problémy poetiky románu*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1973.

BERĎAJEV, Nikolaj Alexandrovič. *Pramene a zmysel ruského komunizmu*. Bratislava: Kaligram, 2004. ISBN 80-77149-634-0.

BRUGGER, Walter. *Filosofický slovník*. Praha: Naše vojsko, 2006. ISBN 80-206-0820-6.

ČERVENĚÁK, Andrej. *Dostojevskij a dnešok*. Nitra: Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, 2007. ISBN 978-80-8094-107-9.

ČERVENĚÁK, Andrej. *Tajomstvo Dostojevského: F. M. Dostojevskij v recepcii. Štúdie (Pedagogická fakulta v Nitre. Ústav jazykovej a literárnej komunikácie)*. Sv. 9. Nitra: Pedagogická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, 1991. ISBN 80-85183-46-3.

ČERVENĚÁK, Andrej. *Tragédia doby, človeka, literatúry*. Nitra: Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, 2011. ISBN 978-80-8094-969-3.

DOSTOJEVSKÁ, Anna Grigorievna. *Spomienky*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1981.

DOSTOJEVSKIJ, Fjodor Michajlovič. *Běsi*. Nakladatelství Lidové noviny, 1996. ISBN 80-7106-176-X.

DOSTOJEVSKIJ, Fjodor Michajlovič. *Polnoe sobranije sočineniji v 30-ich tomach*. Leningrad: Nauka, 1974.

DOSTOJEVSKIJ, Fjodor Michajlovič. *Zločin a trest*. Bratislava: Tatran, 1981.

ДОСТОЕВСКИЙ, Фёдор Михайлович. *Из письма к М. Н. Каткову 8 октября 1870 г. Ин. Достоевский без глянца*. Санкт Петербург: АмФора, 2008. ISBN 978-5-367-00553-0.

GÁLIK, Slavomír. *Filozofická antropológia. Porozumenie človeka z hľadiska filozofie večnosti*. Bratislava: Vydavateľstvo IRIS, 2008. ISBN 978-80-89256-23-5.

GROSSMAN, Leonid Petrovič. *Cesta Dostojevského*. Praha: Stanislav Minařík, 1933.

HOBBS, Thomas. *Leviatan*. Bratislava: Kaligram, 2011. ISBN 978-80-8101-497-0.

JASPERS, Karl. *Otázka viny. Příspěvek k německé otázce*. Praha: Academia, 2009. ISBN 978-80-200-1455-9.

KANTOR, Vladimir. *Russkaja klasika ili bytie Rossii*. Moskva: ROSSPEN, 2005. ISBN 978-5-8243-0402-2.

KAUTMAN, František. *F. M. Dostojevskij – věčný problém člověka*. Praha: Rozmluvy, 1992. ISBN 80-85336-19-7.

KOPANIČÁK, Juraj. Epilóg. In: DOSTOJEVSKIJ, Fjodor Michajlovič. *Hráč*. Bratislava: Tatran, 1970.

KOREC, Ján Chryzostom. F. M. Dostojevskij. In: ČERVENĚÁK, Andrej. *Dostojevský a dnešok*. Nitra: Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, 2007. ISBN 978-80-8094-107-9.

KUZMOVÁ, Jana Štefánia. Z večnosti do večnosti. In: ČERVENĚÁK, Andrej. *Tragédia doby, človeka, literatúry*. Nitra: Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, 2011. ISBN 978-80-8094-969-3.

LOSSKIJ, Nikolaj Onufrijevič. *Dostojevskij a jeho kresťanský svetonáhľad*. Bratislava: Spolok slovenských spisovateľov, 2009. ISBN 978-80-8061-365-5.

MURANSKA, Natalija. *Russkaja literatura v vospriatii prof. A. Červeňaka*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2011. ISBN 978-80-8061-444-1.

Nová zmluva. Medzinárodný zväz Gideonovcov, 2001.

SLÁMA, Milan. *Příběhy spravedlnosti. Uvedení do základních témat*. Praha: Eurolex Bohemia, 2004. ISBN 80-86432-70-X.

ŠALDA, František Xaver. *Studie skoro moralistická*. Podľa vydania O. Girgala z r. 1928. Olomouc: Votobia, 1995. ISBN 80-85885-55-0.

VÍTEK, Tomáš. Cesta Běsů. In: DOSTOJEVSKIJ, Fjodor Michajlovič. *Běsy*. Nakladatelství Lidové noviny, 1996. ISBN 80-7106-176-X.

(*PaedDr. Štefánia Kuzmová pôsobí ako doktorandka na Katedre všeobecnej a aplikovanej etiky Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.*)